

حاجیه مهرباه خانم عصمت السلطنه دختر فرهاد میرزا

غلامعلی دیانتی

حاج فرهاد میرزا معتمدالدوله، پسر پانزدهم عباس میرزا، نایب السلطنه بود که در تاریخ ۲۵ ذی قعدة ۱۳۰۵ ه. ق. در سن ۷۲ سالگی در تهران از دنیا رفت و جنازه‌اش را در مقبره خانوادگی‌اش، که در شهر کاظمین ساخته بود، دفن کردند. وی از رجال نامدار و فاضل و با سواد خاندان قاجار بود و تألیفات زیادی داشت؛ به ویژه سفرنامه مک‌اش در سال ۱۲۹۲ معروف و مشهور است و به کوشش مجد طباطبایی به چاپ رسیده است.

همسر فرهاد میرزا حاجیه «جهان آرا خانم» دختر شاهزاده محمد علی میرزا دولتشاه (پسر بزرگ فتحعلی شاه) دختر عموی فرهاد میرزا بوده که او را همراه خود به مکه هم برده است. وی در روز شنبه، دهم شوال ۱۳۰۱ ق. در سن ۶۶ سالگی در تجریش تهران فوت کرد.

فرهاد میرزا معتمدالدوله دو فرزند پسر و سه دختر به نام‌های عصمت الدوله، حرمت الدوله و شمس السلطنه داشت.

چندین سال پیش سفرنامه حج دختر فرهاد میرزا را در اختیار فصلنامه «میقات حج» قرار دادم که در شماره ۱۷ آن مجله منتشر گردید. این سفرنامه از آنجا که نوشته یک زن فرهیخته قاجاری است، آن هم فرزند کسی مانند فرهاد میرزا، جالب و خواندنی است.

در مقدمه سفرنامه حج دختر فرهاد میرزا نوشته بودم که از وی خبری ندارم. اما اکنون یادداشتی از طرف آقای غلامعلی دیانتی، توسط حاج آقای قاضی عسکر به دستم رسیده که حاوی اطلاعاتی در باره این زن است. برای این که زحمات ایشان منعکس شود و خوانندگان فصلنامه در جریان مطالبش قرار گیرند، آن را در اختیار آن مجله قرار می‌دهم و در آخر از ایشان به خاطر زحمتی که متحمل شده و دقتی که داشته‌اند، سپاسگزارم.

«رسول جعفریان»

۱. سلطان اویس میرزا احتشام الدوله متولد ۱۲۵۵ق. پسر بزرگ او بود. وی داماد عموی خود سلطان مراد میرزا حسام السلطنه بود و در سال ۱۳۱۰ق. پس از دو ماه ابتلا به بیماری یرقان در گذشت و جنازه اش را در کنار پدرش در کاظمین به خاک سپردند.

۲. عبدالعلی میرزا (احتشام الدوله ثانی و معتمد الدوله ثالث) فردی فاضل، با سواد، شاعر و تخلص او «عبدی» بوده است. دختر بزرگ فرهاد میرزا معتمد الدوله «مهرماه خانم» عصمت السلطنه نام داشت. «محمد شاه» در آخر عمر، نسبت به فرهاد میرزا کمال محبت را داشت و برای آن که تقویتی از عباس میرزای نایب السلطنه ملک آراء نماید و حامی بعد از خود برای او تهیه کند، شاهزاده «مهرماه خانم» عصمت السلطنه دختر بزرگ فرهاد میرزا را نامزد پسر خود عباس میرزا کرد که نظر به وقوع فوت محمد شاه (۶ شوال ۱۲۶۴ق.) و رسیدن «ناصرالدین شاه» به سلطنت و مغضوب شدن عباس میرزا و تبعید او به عتبات عالیات، این فکر جامه عمل نپوشید.^۱

عصمت السلطنه در مدت عمرش سه شوهر کرد؛ شوهر نخست او میرزا محمد قوام الدوله آشتیانی، شوهر دومش میرزا موسی وزیر لشکر پسر میرزا هادی آشتیانی و شوهر سومش میرزا عبدالوهاب خان شیرازی بود. نامبرده از شوهر اول و دوم فرزندان داشت لیکن از آصف الدوله فرزندی نیاورد.

شرح حال مختصر شوهران عصمت السلطنه:

۱. میرزا محمد مستوفی، قوام الدوله، پسر میرزا محمد تقی قوام الدوله آشتیانی، زمانی از مستوفیان درجه یک و از رجال سرشناس ایران بود. در سال ۱۲۶۵ق. وزارت و پیشکاری حمزه میرزا حشمت الدوله در آذربایجان را عهده دار شد و در سال ۱۲۶۸ق. میرزا محمد ملقب به قوام الدوله گردید و در سال ۱۲۷۲ق. پیشکار فریدون میرزا پسر پنجم عباس میرزا در خراسان شد. وزارت قوام الدوله تا حدود سال ۱۲۷۶ق. یعنی تاریخ شکست افتضاح آمیز مرو به طول انجامید؛ یعنی در سال ۱۲۷۵ق. حمزه میرزا حشمت الدوله به استانداری خراسان منصوب شد و تخمین زده اند حدود شصت هزار نفر از پیاده و سوار به فرماندهی حشمت الدوله برای جنگ با ترکمن ها و دفع آنان از راه سرخس به طرف مرو حرکت کردند و حشمت الدوله فرمانده کل قوا به بهانه این که من در عقب اردو برای تهیه مهمات و تجهیزات و فرستادن نفرات کمکی می مانم، میرزا محمد قوام الدوله را برای فرماندهی لشکر فرستاد، آقا میرزا محمد مستوفی هم پذیرفت و رفت و این فرد بی اطلاع از اصول نظامی، سبب شد قوای ایرانی به سختی شکست خورد و حدود سی هزار نفر به کلی تلف شدند و پس از شکست و رسوایی مرو، تقریباً تمام کاسه و کوزه ها به سر قوام الدوله شکست و او را

با یک وضع بسیار فجیع و مفتضحانه به تهران وارد کردند و این کار هم بیشتر برای این بود که ناصرالدین شاه می خواست جواهرات و نقدینه‌ای که خود و پدرش در مأموریت‌ها به دست آورده بودند، از او بگیرد.

قوام الدوله پس از دو سال که با خفت و شرمساری زیاد بی کار و خانه نشین بود، به وسیله تقدیم پیش کشی و وساطت میرزایوسف مستوفی الممالک در نزد شاه، در سال ۱۲۷۸ق. وارد کار شد و معاونت حکومت اصفهان را تا سال ۱۲۸۰ق. در دست داشت و در سال‌های ۱۲۸۱ و ۱۲۸۲ق. به پیشکاری حکومت فارس منصوب شد و بعد به تهران احضار گردید و در سال ۱۲۸۳ق. به سمت وزارت گمرکات انتخاب شد. قوام الدوله در محرم سال ۱۲۹۰ به مرض محرقة در تهران درگذشت.^۲

ظاهراً قبر قوام الدوله در قم است؛ زیرا عصمت السلطنه در راه بازگشت از سفر مکه، وقتی وارد قم شده، نوشته است: «عصر چهارشنبه، سوم شهر رجب المرجب ۱۲۹۸ق. به حرم مشرف گشته، بعد از زیارت، سر مقبره مرحوم قوام الدوله رفته، آنجا نشسته مشغول تلاوت قرآن و گریه بودم، صبح پنج‌شنبه چهارم شهر رجب المرجب (۱۲۹۸ق.) مجدداً به حرم مشرف شده، سر مقبره مرحوم قوام الدوله رفته، مراجعت کردم.»^۳

۲. میرزا موسی وزیر لشکر پسر میرزا

هادی آشتیانی بوده و در سال ۱۲۹۰ق. که میرزا محمد قوام الدوله آشتیانی وزیر محاسبات به مرض محرقة درگذشت، میرزا هدایت آشتیانی (پدر دکتر مصدق) که در سال ۱۲۹۸ق. وزیر لشکر شده بود، به جای وی با لقب وزیر دفتر رییس دفتر استیفا (وزیر دارایی) شد و وزارت لشکر به میرزا موسی آشتیانی، که با قوام الدوله و میرزا هدایت نبیره عمو بود، رسید. در سال ۱۲۹۸ق. که به وزارت لشکر منصوب شد، ابتدا عنوانش رییس دفتر لشکر بود و بعد در سال ۱۲۹۱ق. عنوانش وزیر لشکر شد (رییس دارایی ارتش) میرزا موسی وزیر لشکر در جمادی الثانیه ۱۲۹۸ق. در گذشت.^۴

عصمت السلطنه در زمان حیات میرزا موسی وزیر لشکر، در روز سه شنبه ۲۴ رمضان ۱۲۹۷ق. (مطابق ۹ شهریورماه)، سفر مکه خود را از تهران آغاز کرد و در روز سه شنبه، ۹ رجب ۱۲۹۸ق. از سفر مکه مراجعت کرد و وارد تهران شد و سفر او نزدیک به ده ماه طول کشید و ۳۶ روز بعد از مرگ وزیر لشکر که شوهر دومش بود، به منزل رسید.

حاجیه عصمت السلطنه در مراجعت از مکه، از راه دریا از جده با کشتی وارد بندر بوشهر شد و از راه زمینی، در روز سه شنبه ۲۲ ربیع الاول ۱۲۹۸ق. وارد شهر شیراز شد. وی در خاطراتش نوشته است:

«زمان توقف در شیراز از روز ورود

تا زمان حرکت، دو ماه و یازده روز طول کشید. در این مدت بسیار سخت گذشت، خاصه چند روز بعد از عید نوروز (یکشنبه ۱۹ ربیع الثانی ۱۲۹۸ ق.) که خبر ناخوش جناب وزیر لشکر رسید. در ماه جمادی الأولى هر چه بگویم بد گذشت. بحمدالله خداوند تفضل فرموده، در روز سه شنبه، غره جمادی الثانیه (۱۲۹۸ ق.)، جواب تلگراف میرزا سید رضی حکیم باشی رسید که بحمدالله تعالی تب قطع شده است. قدری آسودگی حاصل شده است.»^۵

«پنج شنبه، چهارم شهر رجب المرجب (۱۲۹۸ ق.) عصر هم به حرم (در قم) مشرف گشته، تلگراف احوال پرسی به طهران کرده بودم، جواب رسیده، معلوم شد که دوباره به جناب وزیر لشکر کسالت پیدا شده است. پناه بر خدا بجز ملتجی شدن به ائمه اطهار علیهم السلام راه نجاتی ندارم.

نمی دانم چه گذشت. طرف عصر بحمدالله تلگراف رسید که قدری بهترم. خداوند - ان شاء الله - از در خانه اش مرا باز نگرداند. خیال داشتند روز یکشنبه (۷ رجب ۱۲۹۸ ق.) از قم حرکت بفرمایند. چون خبر ناخوش جناب وزیر لشکر دوباره رسید، صبح شنبه ششم رجب المرجب، به حرم مشرف گشته، مرخصی حاصل کرده، از قم بیرون آمدم.»^۶

زمانی که حاجیه عصمت السلطنه در شیراز

متوقف بود، خبر ناخوشی وزیر لشکر را در جمادی الأول ۱۲۹۸ ق. به اطلاع او رساندند ولی وزیر لشکر روز دوشنبه سوم جمادی الثانی ۱۲۹۸ ق. در تهران فوت کرد و عصمت السلطنه روز بعد از شیراز به سمت تهران حرکت کرد ولی خبر ناگوار فوت شوهرش را به او ندادند و کماکان بهبودی جزئی وزیر لشکر را به او تلگراف می کردند.

ظاهراً یکی از خواهران عصمت السلطنه قبل از خودش به مکه رفته بود و نام دو فرزند پسر خود را در موقع مشایعت کردن او برای رفتن به مکه، چنین نوشته است:

«همشیره مکرمه، حاجیه شاهزاده و بعضی از همراهان ایشان تا غروب (در امام زاده حسن تهران) مانده مراجعت به شهر نمودند... فرزندان میرزا تقی و میرزا مصطفی و بعضی دیگر مانده اند که بعد از حرکت کردن ما معاودت به شهر نمایند.»^۷

«عصمت السلطنه از میرزا موسی وزیر لشکر دارای چهار پسر شد به نام های: منتصر الملک، مشیر اکرم، وثوق السلطنه و قوام السلطنه.

آقایان محمود فرهاد معتمد، نویسنده کتاب «سپهسالار اعظم» و احمد فرهاد معتمد رییس پیشین دانشگاه تهران و جلال السلطنه پسران مشیر اکرم بوده اند. پسران دیگر او از وثوق السلطنه (مهدی دادور) و سرتیپ دادور از (قوام السلطان) بوده اند.»^۸

۳. میرزا عبدالوهاب خان شیرازی (نایب الوزاره، نصیرالدوله، آصف الدوله) پسر محمد جعفر خان در سال ۱۲۴۲ هـ.ق. در شیراز متولد شد. وی از رجال فاضل و با سواد بوده و استعداد و حافظه قوی داشت و شعر هم می سرود و تخلصش «یزدانی» بود. در سال ۱۲۶۶ ق. همراه عمویش به تهران آمد و معلومات خود را تکمیل نمود. میرزا عبدالوهاب خان شوهر سوم حاجیه عصمت السلطنه شد. وی در روز دوشنبه ۶ جمادی الاولی ۱۳۰۴ هـ.ق. در تهران درگذشت.^۹

مهدی بامداد در پاورقی (ج ۲، ص ۳۱۴) اسم کوچک عصمت السلطنه را «هما» نوشته و در مورد اسم شوهران عصمت السلطنه اشتباه کرده است.

تحریر سفر مکه عصمت السلطنه توسط کاتب در ربیع الثانی ۱۲۹۹ ق. پایان یافته و عصمت السلطنه «متعلقه جناب جلالتمآب، اجل اکرم، نصیرالدوله مدّ ظله العالی» معرفی شده است و معلوم می شود که نامبرده در ظرف کمتر از ۸ ماه بعد از مرگ وزیر لشکر با میرزا عبدالوهاب خان نصیرالدوله ازدواج کرد.

ولی با توجه به تاریخ فوت نصیرالدوله، عصمت السلطنه حدود چهار سال با او زندگی کرد و برای سومین بار بیوه شد و از سرانجام عصمت السلطنه اطلاعاتی در دست نیست.

پی نوشت‌ها:

۱. شرح حال فرهاد میرزا، ص ۲۰۸
۲. نقل به اختصار از رجال بامداد، ج ۳
۳. فصلنامه میقات حج، ش ۱۷، صص ۱۱۴ و ۱۱۵
۴. نقل از رجال بامداد، ج ۴، ص ۱۶۳
۵. فصلنامه «میقات حج»، ش ۱۷، ص ۱۰۶
۶. فصلنامه «میقات حج»، ش ۱۷، ص ۱۱۵
۷. فصلنامه «میقات حج»، ش ۱۷، ص ۵۹
۸. شرح حال فرهاد میرزا، ص ۱۶۶
۹. شرح مفصل او در رجال بامداد، ج ۲، ص ۳۰۱ درج شده است.